

M a r e k B ł a s z c z y k

Oblicza filozofii hermeneutycznej

Andrzej Przyłębski, *Hermeneutyka. Od sztuki interpretacji do teorii i filozofii rozumienia*, Zysk i S-ka, Poznań 2019, 368 s.

Książka Andrzeja Przyłębskiego *Hermeneutyka. Od sztuki interpretacji do teorii i filozofii rozumienia* stanowi znakomite kompendium wiedzy na temat szeroko rozumianej filozofii hermeneutycznej. Autor – profesor filozofii, związany z Instytutem Kulturoznawstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – omawia w niej najważniejsze pojęcia, problemy i motywy hermeneutyczne, począwszy od starożytności aż do współczesności, eksponując przy tym nie tylko postmodernistyczne próby radykalizacji hermeneutyki, poglądy głównych jej krytyków, lecz także rozwój myśli hermeneutycznej w Polsce.

Praca ta jest swego rodzaju podsumowaniem filozoficznej drogi Przyłębskiego, która rozpoczęła się od jego fascynacji refleksją Martina Heideggera. Chcąc zgłębić źródła Heideggerowskiej filozofii, poznański badacz skierował swą uwagę na myśl Emila Laska, ważnego, choć nieco dziś zapomnianego przedstawiciela neokantyzmu (Przyłębski 1990). A między innymi to właśnie jego twórczością inspirował się młody Heidegger. Przyłębski ogłosił następnie niewielką rozprawę o neokantyzmie badawskim, nurcie, do którego – obok wspomnianego wyżej Laska – należeli tacy myśliciele, jak Wilhelm Windelband czy Heinrich Rickert (por. Przyłębski 1993). Duży wpływ na filozoficzny rozwój Przyłębskiego miał także Hans-Georg Gadamer. Znajomość z tym wybitnym uczniem Heideggera sprawiła, że Przyłębski jeszcze bardziej zaintereso-

sował się hermeneutyką, która do dziś stanowi główny przedmiot jego naukowych eksploracji. Przyłębski jest bowiem autorem licznych publikacji na temat filozofii hermeneutycznej (por. Przyłębski 2005, 2006, 2010, 2011, 2013a, 2013b, 2016), redaktorem wielu prac zbiorowych z tego zakresu (np. Przyłębski [red.] 1995, 1997, 2004, 2007), a także tłumaczem dzieł Gadamera (1992, 2006, 2011), Georga Simmla (1997) i Ernsta Troeltscha (2006).

Najnowsza monografia może więc uchodzić za zwieńczenie ponad dwudziestoletnich badań Przyłębskiego nad hermeneutyką. Pierwotnie miała ona przybrać postać leksykonu, zawierającego „stosunkowo krótkie hasła dotyczące historii myśli hermeneutycznej” (Przyłębski 2019, s. 13), jednak podczas jej pisania i redagowania poznański filozof zdecydował się nieco zmodyfikować tę konwencję, tak by dać „wgląd w całość” problematyki hermeneutycznej. Całość ta obejmuje ukazanie hermeneutyki nie tylko jako sztuki interpretacji, lecz także jako namysłu nad samym fenomenem rozumienia, jego rolą i miejscem w codziennej ludzkiej egzystencji. Przyłębski dołożył przy tym starań, by książkę „można było czytać wybiórczo, kierując uwagę na te fragmenty, które z jakichś powodów mogą wydać się komuś interesujące lub ważne” (s. 13). Taki układ pracy jest dobrym pomysłem, pozwala bowiem na swobodną jej lekturę. Monografia, oprócz wartości naukowej, zyskuje tym samym walor dydaktyczny.

Główną tezą książki jest przekonanie, że rozwój hermeneutyki, począwszy od refleksji nad sztuką interpretacji, doprowadził do narodzin Filozofii Hermeneutycznej, kierunku filozoficznego, który – zdaniem Przyłębskiego – trafnie oddaje „ducha naszych czasów” (s. 14). Jest to „filozofia post-metafizyczna”, która wszakże rozumie ludzką „potrzebę metafizyki”. Nie dąży więc ona do odsłonięcia „tajemnej wiedzy” ontologicznej, lecz opiera się raczej na „analizie form naszej codziennej (ale i odświętnej) egzystencji”, zarówno w rzeczywistości „społecznej, jak i przyrodniczej naszego bycia-w-świecie” (tamże). Rzeczona „post-metafizyczność” Filozofii Hermeneutycznej przejawia się w jej sceptycyzmie wobec „wielkich narracji”, to jest wszelkich koncepcji metafizycznych próbujących odkryć „głębokie jądro bytu”. A także – dodajmy na marginesie – w jej żywym zainteresowaniu „egzystencjalną prawdą sztuki” czy w nieufności do epistemologiczno-ontologicznych ustaleń nauk empirycznych. W tym sensie jest ona swego rodzaju „osłabieniem Bytu”, „myśleniem słabym”, jak powie Gianni Vattimo (por. Vattimo 2003). Nie idzie tu jednak o afirmację nicości, o skazanie człowieka na egzystencjalny chaos. Filozofia Hermeneutyczna, przekonuje poznański badacz, nie tylko – wbrew twierdzeniom myślicieli postmodernistycznych – szanuje potrzebę metafizyki, ale i tworzy pewne ramy, w których refleksja ontologiczna, epistemologiczna, etyczna, antropologiczna czy estetyczna jest zasadna i w ogóle możliwa.

Przyłębski podkreśla, że prowadzone przez niego rozważania pragną wyjść poza „najczęściej spotykane omawianie następujących po sobie koncepcji her-

meneutycznych, zazwyczaj pozbawione oceny” (s. 15). Autor nie tyle omawia więc rozwój myśli hermeneutycznej w porządku historycznym (historyczno-filozoficznym), ile tropi powstałe w jej obrębie niuanse, nierzadko przyjmując własne stanowisko w spornej kwestii. Filozofia Hermeneutyczna, wbrew powszechnym opiniom, nie jest bowiem jednolitą, spójną koncepcją filozoficzną – łączeni z nią myśliciele często różnią się od siebie w spojrzeniu na pewne zagadnienia. Warto nadmienić, że pisanie o hermeneutyce z perspektywy filozofa zaangażowanego, a nie jedynie historyka filozofii, pozwala Przyłębskiemu podjąć twórczy dialog ze współczesnymi przedstawicielami tego typu myślenia, takimi jak np. Reiner Wiehl, Ferdinand Fellmann, Hans Ineichen, Odo Marquard, Hans Lenk, Günter Abel, Gianni Vattimo czy Riccardo Dottori.

Przyłębski, dążąc do systematyzacji nie zawsze precyzyjnych rozpoznań Gadamera, polemizuje z konstatacją Richarda Rorty’ego, że hermeneutyka – w przeciwieństwie choćby do fenomenologii – jest filozofią „rewolucyjną”, której nie sposób usystematyzować (Rorty 1994). Poznański uczyony zaznacza, że myśl hermeneutyczna kwestionuje i przekracza podstawowe ustalenia transcendentalnej fenomenologii Edmunda Husserla, zwracając uwagę na uniwersalny wymiar fenomenu rozumienia. Sądzi także, iż hermeneutyka nie tylko nie ogranicza się do literatury, ale też zajmuje centralne miejsce w dzisiejszym dyskursie filozoficznym. Jest, jak sugeruje Vattimo, nową *koiné* filozofii, a w szerszej perspektywie – kultury (por. Vattimo 1996). Podobnie uważa też wielu współczesnych rzeczników hermeneutyki, jak np. Emil Angehrn, na którego intuicje Przyłębski chętnie się powołuje (por. Angehrn 2003).

Przyłębski zapisuje nazwę omawianego kierunku filozoficznego dużą literą – „Filozofia Hermeneutyczna”. Czyni tak przede wszystkim dlatego, aby odróżnić szeroko pojmowaną „filozofię hermeneutyczną” (jako refleksję zorientowaną anty-fundamentalistycznie, anty-dogmatycznie) od Filozofii Hermeneutycznej jako „systematycznego badania, dla którego punktem wyjścia i oparcia jest kultura oraz ludzka egzystencja – obie konstytuowane przez rozumienie” (s. 16). Podwaliny tak rozumianej Filozofii Hermeneutycznej stworzyło czterech wybitnych myślicieli: Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer oraz Paul Ricoeur. Poznański badacz nazywa ich także „klasykami” Filozofii Hermeneutycznej.

W trybie uzupełnienia warto odnotować, że ruch pro-hermeneutyczny, poprzedzający sam hermeneutyczny zwrot filozofii (fenomenologia po Husserlu, filozofia języka późnego Wittgensteina), jest na tyle szeroki, iż można z nim kojarzyć wiele – nierzadko polemizujących ze sobą – koncepcji filozoficznych. Wilhelm von Humboldt, Fryderyk Nietzsche, Gianni Vattimo, Hugh J. Silverman, John D. Caputo – wszyscy oni zdają się w pewnym sensie nawiązywać do idei hermeneutycznych, już to przygotowując grunt pod Filozofię Hermeneutyczną, już to dokonując jej radykalizacji. Mając to na uwadze, propozycja Przyłębskiego jest ciekawym, a zarazem dość śmiałym rozwiązaniem. Ciekawym

wym, ponieważ określa konkretne ramy Filozofii Hermeneutycznej, definiując ją jako refleksję nad ludzką egzystencją (specyficznym ludzkim sposobem bycia-w-świecie), której zadaniem ma być wypracowanie systematycznej, ogólnej teorii rozumienia. Dość śmiałym natomiast, a dla niektórych może nawet kontrowersyjnym, ponieważ – dalsze badania nad hermeneutyką to zweryfikują – nie tyle wprowadza przy tym pewne zamieszanie w dotychczasowej konceptualizacji tego nurtu filozoficznego, ile arbitralnie dowodzi jego koherentności i uniwersalności (pomimo faktu, że jego przedstawiciele nie zawsze mówią „jednym głosem”). Pomysł Przyłębskiego znajduje wszakże w jego książce swoje uzasadnienie – jej celem jest „przedstawienie drogi rozwoju refleksji filozoficznej”, która doprowadziła do wyłonienia się Filozofii Hermeneutycznej. Ta zaś, zdaniem autora, pełni dziś rolę „filozofii pierwszej” (s. 16), zastępując „byt”, naczelną kategorię ontologicznie zorientowanej filozofii przedkrytycznej, oraz „poznanie” („świadomość”), pierwszorzędną kategorię epistemologicznie zorientowanej filozofii nowożytnej, fundamentalną dla niej kategorią „rozumienia” (s. 99 i n.).

Praca składa się z dziesięciu rozdziałów, wstępu, wprowadzenia oraz wykazu literatury na temat hermeneutyki. Godzi się nadmienić, że już we wprowadzeniu Przyłębski opowiada o przekształceniach, a dokładniej o drodze rozwoju hermeneutyki – od pojmowania jej jako sztuki (umiejętności) interpretowania, poprzez jej ufilozoficzenie, aż po wyłonienie się Filozofii Hermeneutycznej, dla której fenomen rozumienia nie tylko „staje w centrum analiz”, ale też „zostaje on odniesiony do kluczowych zagadnień filozofii, rozważanych w ramach teorii poznania, teorii bytu, etyki czy estetyki” (s. 26). Zwraca się tutaj uwagę na fakt, że zarówno postrzeganie (interpretowanie), jak i już samo wytwarzanie rozmaitych artefaktów kulturowych ma charakter rozumiejący (hermeneutyczny). Filozofia Hermeneutyczna, podkreśla poznański badacz, jest więc „pewną postacią kulturalizmu”, to jest stanowiska, wedle którego kontakt człowieka z rzeczywistością (bytem) nie jest bezpośredni, lecz zawsze już zapośredniczony poprzez kulturę (symbole, wychowanie, wzorce społeczne, język, obyczaje), generującą wstępną wiedzę o świecie. Mówiąc inaczej: hermeneutyka, która pierwotnie była namysłem nad metodą (metodami) właściwej interpretacji tekstów, poszukiwaniem ich „jedynego sensu”, w wieku XX – głównie za sprawą Heideggera – stała się refleksją nad fenomenem rozumienia oraz jego miejscem w przebiegu ludzkiej egzystencji.

Pierwszy rozdział traktuje o „prehistorii” hermeneutyki. Przyłębski, śledząc różne odsłony myślenia o hermeneutyce od starożytności po Schleiermarchera, wskazuje tu między innymi na ważne w tym zakresie ustalenia Arystotelesa, Filona z Aleksandrii, Orygenesusa, św. Augustyna, Piotra Abelarda, Matthiasa Flacjusa, Johanna Conrada Dannhauera, Johanna Martina Chladeniusa, Georga Friedricha Meiera, Johanna Clauberga, Friedricha Asta, Fried-

richa Schlegla czy wspomnianego wyżej Friedricha Daniela Schleiermachera. Poznański badacz przypomina przy tym, że sam termin „hermeneutyka” (rozumiany jako nauka właściwego interpretowania) ugruntował się – pomimo znanego już od starożytności traktatu *Peri hermeneias* Arystotelesa – dzięki pracom Dannhauera, XVII-wiecznego teologa i teoretyka interpretacji.

W drugim rozdziale Przyłębski omawia narodziny Filozofii Hermeneutycznej, przedstawiając stanowiska czterech jej „klasyków”. Mowa jest tu bowiem o hermeneutycznej filozofii życia Diltheya (1987, 2004), hermeneutyce egzystencji Heideggera (2010), hermeneutyce filozoficznej Gadamera (2004) oraz hermeneutycznej wizji Ricoeura (2003).

Następnie, w rozdziale trzecim, poznański uczony problematyzuje kategorię rozumienia, dając filozoficzny wgląd w jego fenomen – od hermeneutyki klasycznej (XVII–XIX wiek) po XX-wieczne filozofie hermeneutyczne. Podejmuje tu namysł nad rozumieniem u Diltheya (rozumienie jako metoda humanistyki i centralna kategoria filozofii życia), Heideggera (rozumienie jako sposób istnienia człowieka, specyficznie ludzki sposób bycia), Gadamera (rozumienie jako proces dokonujący się w horyzoncie przed-sądów) i Ricoeura (rozumienie bezpośrednie i rozumienie pogłębione o wyjaśnienie).

W dalszym kroku (rozdział czwarty) Przyłębski dokonuje systematyzacji pojęć rozumienia i interpretacji. Mówi o rozumieniu zapośredniczonym (rekonstrukcyjnym), w tym rozumieniu tekstów, rozumieniu tego, co kulturowe, rozumieniu tego, co społeczne, oraz rozumieniu tego, co historyczne, a także o rozumieniu krytycznym. Przygląda się też pojęciu interpretacji, ukazując różne odsłony tej procedury (interpretacja jako następcza wykładnia, interpretacja jako konstrukcja, interpretacja radykalna, interpretacja jako samorozumienie).

Piąty rozdział traktuje o rozwoju filozofii hermeneutycznej w XXI wieku. Autor rekonstruuje tutaj takie poglądy, jak „hermeneutyka użytkownika” Ferdinanda Fellmanna (1991), hermeneutyka jako „nowy realizm” Markusa Gabriela i Maurizia Ferrarisa (Gabriel, Krüger 2018; Ferraris 2012), „hermeneutyka znaturalizowana” Wolfganga Detla (2011, 2015) oraz hermeneutyka jako filozofia interpretacji Güntera Abła (2014).

W szóstym rozdziale Przyłębski ukazuje klasyczne dyscypliny filozofii w perspektywie filozofii hermeneutycznej. Naświetla bowiem związki hermeneutyki z ontologią i metafizyką, epistemologią (teorią nauki), etyką, antropologią filozoficzną, polityką oraz filozofią języka.

Siódmy rozdział dotyczy podstawowych pojęć i zasad Filozofii Hermeneutycznej. Poznański badacz omawia tutaj: zasadę życzliwości (niem. *Prinzip der Billigkeit*, ang. *Principle of Charity*), wedle której „interpretacja szeroko pojętego tekstu powinna zakładać, iż może on być sensowny i racjonalny, nawet jeśli na pierwszy rzut oka taki dla nas nie jest” (s. 280); procedurę interpretacji psychologicznej i gramatycznej (w nawiązaniu do Schleiermachera); ideę ro-

zumienia elementarnego i rozumienia wyższego (hermeneutycznie pogłębionego) – w nawiązaniu do Diltheya; prestrukturę rozumienia (*Vorstruktur des Verstehens*), konstytuowaną przez „wstępny zasób” (*Vorhabe*), „wstępny ogląd” (*Vorsicht*) i „wstępne pojęcie” (*Vorgriff*) – w nawiązaniu do *Bycia i czasu* Heideggera; ideę koła hermeneutycznego (*hermeneutischer Zirkel*) – figurę myślową charakteryzującą proces rozumienia i interpretacji; dystynkcję między „Jako-hermeneutycznym” (*hermeneutisches-Als*) a „Jako-apofantycznym” – również w odniesieniu do rozpoznań Heideggera; wreszcie fenomen przed-sądów (*Vorurteile*) oraz zasadę stapienia się horyzontów (*Horizontenverschmelzung*) – w odniesieniu do ustaleń Gadamera.

Następnie (rozdział ósmy) Przyłębski eksponuje postmodernistyczne próby radykalizacji Filozofii Hermeneutycznej, przybliżając koncepcje Johna D. Caputo (hermeneutyka radykalna), Hugh J. Silvermana (hermeneutyka semiologiczna) i Giannię Vattima (hermeneutyka ponowoczesna).

W dalszym kroku (rozdział dziewiąty) poznański uczony prezentuje poglądy krytyków Filozofii Hermeneutycznej, takich jak Hans Albert – uczeń Karla Poppera, rzecznik „krytycznego racjonalizmu”, autor m.in. silnie antyhermeneutycznej pracy *Kritik der reinen Hermeneutik* (Albert 1994), Jochen Hörisch – krytyk rzekomego hermeneutycznego imperatywu rozumienia (Hörisch 1988), Jacques Derrida – twórca dekonstrukcjonizmu, adwersarz Gadamera podczas słynnej debaty filozoficznej w Paryżu w 1981 roku, oraz Jürgen Habermas – krytyk m.in. postulowanego przez Gadamerowską hermeneutykę interpretacyjnego i dialogicznego charakteru twierdzeń naukowych.

W ostatnim, dziesiątym rozdziale Przyłębski ukazuje zainteresowanie Filozofią Hermeneutyczną w Polsce. Zauważa, że początek poważnego nad nią namysłu wyznaczają tu prace Krzysztofa Michalskiego (1978), Andrzeja Bronka (1988) i Macieja Potępy (1992, 2003, 2004). Do grona sympatyków hermeneutyki – obok samego Przyłębskiego – należą bez wątpienia także tacy polscy badacze, jak Paweł Dybel (2004, 2012), Włodzimierz Lorenc (2003, 2008, 2019), Katarzyna Rosner – tłumaczka i redaktorka pism Ricoeura (1989), popularyzatorka myśli hermeneutycznej (Rosner 1991), Stanisław Cichowicz – znawca filozofii francuskiej, tłumacz i redaktor pism Ricoeura (1985), Marek Szulakiewicz (2004), Jaromir Brejda (2004), Leszek Kleszcz (2004, 2007), Elżbieta Paczkowska-Łagowska (2000), Franciszek Chmielowski (1993), Norbert Leśniewski (1998, 2010), Łukasz Czajka (2014), Michał Januszkiewicz (2007, 2012, 2016, 2017) czy Marcin Urbaniak (2014).

Książka *Hermeneutyka. Od sztuki interpretacji do teorii i filozofii rozumienia* nie jest wolna od kilku warsztatowo-edycyjnych niedociągnięć i „literówek” (np. s. 12, 313, 333, 336, 337, 347, 351, 355, 360, 363, 367). Za swego rodzaju mankament rozprawy uznać też można to, że jej autor – powołując się na rozpoznania tych czy innych filozofów – nie stosuje przypisów, które dokładnie wskazywałyby źródła (lokalizację) określonych cytatów. Powyższe

uwagi nie pomniejszają wszakże ogromnej wartości merytorycznej pracy. Jest to bowiem publikacja niezwykle interesująca i cenna poznawczo. Przyłębski nie tylko systematyzuje tu namysł nad szeroko rozumianą hermeneutyką, ale też dowodzi, że filozofia hermeneutyczna jest ważnym, prężnie rozwijającym się nurtem współczesnej myśli filozoficznej.

Bibliografia

- Abel G. (2014), *Świat jako znak i interpretacja*, przeł. W. Małecki, Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Albert H. (1994), *Kritik der reinen Hermeneutik. Der Antirealismus und das Problem des Verstehens*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Angehrn E. (2003), *Interpretation und Dekonstruktion. Untersuchungen zur Hermeneutik*, Weilerswist: Velbrück.
- Brejdak J. (2004), *Słowo i czas. Problem rozumienia innego w hermeneutyce i w teorii systemu*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Bronk A. (1988), *Rozumienie, dzieje, język. Filozoficzna hermeneutyka H.G. Gadamera*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Chmielowski F. (1993), *Sztuka, sen, hermeneutyka. Filozofia sztuki H.G. Gadamera*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Czajka Ł. (2014), *Święta anarchia. Wprowadzenie do radykalnej hermeneutyki Johna D. Caputo*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Detel W. (2011), *Geist und Verstehen. Historische Grundlagen einer modernen Hermeneutik*, Frankfurt am Main: Klostermann.
- Detel W. (2015), *Hermeneutik der Literatur und Theorie des Geistes*, Frankfurt am Main: Klostermann.
- Dilthey W. (1987), *O istocie filozofii i inne pisma*, przeł. E. Paczkowska-Łagowska, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dilthey W. (2004), *Budowa świata historycznego w naukach humanistycznych*, przeł. E. Paczkowska-Łagowska, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria.
- Dybel P. (2004), *Granice rozumienia i interpretacji. O hermeneutyce Hansa-Georga Gadamera*, Kraków: Universitas.
- Dybel P. (2012), *Oblicza hermeneutyki*, Kraków: Universitas.
- Fellmann F. (1991), *Symbolischer Pragmatismus. Hermeneutik nach Dilthey*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Ferraris M. (2012), *Manifesto del nuovo realismo*, Roma: Laterza.
- Gabriel M., Krüger M. (2018), *Was ist Wirklichkeit? Neuer Realismus und Hermeneutische Theologie*, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Gadamer H.G. (1992), *Dziedzictwo Europy*, przeł. A. Przyłębski, Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Gadamer H.G. (2004), *Prawda i metoda*, przeł. B. Baran, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Gadamer H.G. (2006), *Wybór pism*, przeł. A. Przyłębski, w: A. Przyłębski, *Gadamer*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Gadamer H.G. (2011), *O skrytości zdrowia*, przeł. A. Przyłębski, Poznań: Media Rodzina.
- Heidegger M. (2010), *Bycie i czas*, przeł. B. Baran, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hörisch J. (1988), *Die Wut des Verstehens. Zur Kritik der Hermeneutik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Januszkiewicz M. (2007), *W-koło hermeneutyki literackiej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Januszkiewicz M. (2012), *Kim jestem ja, kim jesteś ty? Etyka, tożsamość, rozumienie*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Januszkiewicz M. (2016), *W poszukiwaniu sensu. „Phronesis” i hermeneutyka*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Januszkiewicz M. (2017), *Być i rozumieć. Rozprawy i szkice z humanistyki hermeneutycznej*, Kraków: Instytut Myśli Józefa Tischnera.
- Kleszcz L. (2004), *Boczne drogi. Z genealogii filozofii hermeneutycznej*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.
- Kleszcz L. (2007), *Przełom hermeneutyczny w filozofii niemieckiej*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Leśniewski N. (1998), *O hermeneutyce radykalnej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM.
- Leśniewski N. (2010), *Hermeneutyczny kontekst „wiedzy źródłowej”. Studium wczesnej filozofii Martina Heideggera (1916–1929)*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Lorenc W. (2003), *Hermeneutyczne koncepcje człowieka. W kręgu inspiracji Heideggerowskich*, Warszawa: Scholar.
- Lorenc W. (2008), *Hermeneutyczne koncepcje człowieka. Dilthey, Misch, Bollnow*, Warszawa: Scholar.
- Lorenc W. (2019), *Filozofia hermeneutyczna. Inspiracje, klasycy, radykalizacje*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Michalski K. (1978), *Heidegger i filozofia współczesna*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Paczkowska-Łagowska E. (2000), *Logos życia. Filozofia hermeneutyczna w kręgu Wilhelma Diltheya*, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria.
- Potępa M. (1992), *Dialektyka i hermeneutyka w filozofii Friedricha Daniela Schleiermachersa*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Potępa M. (2003), *Spór o podmiot w filozofii współczesnej*, Warszawa: Warsgraf.
- Potępa M. (2004), *Fenomenologia faktycznego życia. Martin Heidegger*, Warszawa: Genesis.
- Przyłębski A. (1990), *Emila Laska logika filozofii*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Przyłębski A. (1993), *W poszukiwaniu królestwa filozofii. Z dziejów neokantyzmu badeńskiego*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Przyłębski A. (2005), *Hermeneutyczny zwrot filozofii*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

- Przyłębski A. (2006), *Gadamer*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Przyłębski A. (2010), *Etyka w świetle hermeneutyki*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Przyłębski A. (2011), *Duch czy życie? Studia i szkice z filozofii niemieckiej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Przyłębski A. (2013a), *Dlaczego Polska jest wartością. Wprowadzenie do hermeneutycznej filozofii polityki*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Przyłębski A. (2013b), *Sense, Meaning and Understanding. Towards a Systematic Hermeneutical Philosophy*, Berlin: LIT Verlag.
- Przyłębski A. (2016), *Krytyka hermeneutycznego rozumu. Preliminaria*, Kraków: Universitas.
- Przyłębski A. (2019), *Hermeneutyka. Od sztuki interpretacji do teorii i filozofii rozumienia*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Przyłębski A. (red.) (1995), *Oblicza hermeneutyki*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Przyłębski A. (red.) (1997), *Uniwersalny wymiar hermeneutyki*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Przyłębski A. (red.) (2004), *Dziedzictwo Gadamera*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Przyłębski A. (red.) (2007), *Język, świat, rozumienie. Szkice (nie tylko) hermeneutyczne*, Włocławek: Wydawnictwo Expol.
- Ricoeur P. (1985), *Egzystencja i hermeneutyka. Rozprawy o metodzie*, przeł. E. Bieńkowska i in., Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Ricoeur P. (1989), *Język, tekst, interpretacja. Wybór pism*, przeł. P. Graff, K. Rosner, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Ricoeur P. (2003), *O sobie samym jako innym*, przeł. B. Chelstowski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rorty R. (1994), *Filozofia a zwierciadło natury*, przeł. M. Szczubiałka, Warszawa: Wydawnictwo Spacja.
- Rosner K. (1991), *Hermeneutyka jako krytyka kultury*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Simmel G. (1997), *Filozofia pieniądza*, przeł. A. Przyłębski, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Szulakiewicz M. (2004), *Filozofia jako hermeneutyka*, Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Troeltsch E. (2006), *Religia, kultura, filozofia*, przeł. A. Przyłębski, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Urbaniak M. (2014), *Hermeneutyka a kierunki myśli współczesnej. Rozumienie kultury w filozoficznej hermeneutyce, filozofii przyrody i (post)strukturalizmie*, Kraków: Universitas.
- Vattimo G. (1996), *Hermeneutyka – nowa „koiné”*, przeł. B. Stelmaszczyk, „Teksty Drugie” 1, s. 121–131.
- Vattimo G. (2003), *Dialektyka, różnica, myśl słaba*, przeł. M. Surma, A. Zawadzki, „Teksty Drugie” 5, s. 124–136.